

INTERPRETACYJNA ANALIZA FENOMENOLOGICZNA JAKO RAMA TEORETYCZNA BADAŃ NAD PRZESTĘPCZOŚCIĄ: UWAGI METODOLOGICZNE (Z PRZYKŁADAMI BADAŃ *CRITICAL RACE THEORY*)

INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS AS A THEORETICAL FRAMEWORK FOR CRIME RESEARCH: METHODOLOGICAL REMARKS (WITH EXAMPLES FROM *CRITICAL RACE THEORY*)

Michał Peno

Instytut Nauk Prawnych
Uniwersytet Szczeciński
ORCID: 0000-0001-9905-3783
e-mail: michal.peno@usz.edu.pl

ABSTRAKT

Artykuł referuje założenia stojące za ramą teoretyczną badań wyznaczaną przez interpretacyjną analizę fenomenologiczną (*Interpretative Phenomenological Analysis*, w skrócie IPA). W opracowaniu dokonano charakterystyki tej metody badawczej jako metody stosowanej w ramach strategii badań jakościowych, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości zastosowania IPA w badaniach nad przestępczością. W warstwie egzemplifikacyjnej omówiono pokrótce program badawczy *Critical Race Theory* jako nurtu w prawoznawstwie stosującego metody zbliżone do modelu IPA. W podsumowaniu z kolei zawarto przykładowe problemy, które w szczególnym stopniu można badać w odwołaniu do IPA.

Słowa kluczowe

interpretacyjna analiza fenomenologiczna, metodologia badań jakościowych, badania przestępczości, wywiad narracyjny

ABSTRACT

The article presents the theoretical framework of research determined by Interpretative Phenomenological Analysis (abbreviated IPA). This research method has been characterized as a method used in qualitative research strategies. The article focuses on the possibility of using IPA in research on crime. The Critical

Race Theory (CRT) research program. CRT is a research and intellectual perspective in legal sciences using methods similar to the IPA model is also briefly discussed. The summary of the article contains examples of problems that can be investigated with IPA.

Key words

interpretative phenomenological analysis, qualitative research methodology, crime research, narrative interview

1. Wstęp

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest refleksyjne zreferowanie metody prowadzenia badań, która wydaje się w szczególnym stopniu odpowiadać na wyzwania stojące przed kryminologami w ich obszarze badawczym. W relacji do zjawiska przestępczości referowana metoda pozwala na wnikliwe badania prowadzone zarówno z perspektywy kryminologicznej, jak i wiktymologicznej.

Przedmiotem rozważań będzie rama teoretyczna wyznaczana przez interpretacyjną analizę fenomenologiczną (*Interpretative Phenomenological Analysis*, w skrócie: IPA). Zadaniem artykułu jest ukazanie możliwości i roli zastosowania modelu interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w zakresie kryminologii, w tym techniki wywiadu narracyjnego w badaniach sprawców i ofiar przestępstw.

Elementy tej metody były stosowane między innymi w nurcie krytycznej teorii rasowej (*Critical Race Theory*, CRT) w badaniach nad wpływem rasy na decyzje sędziów czy funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości *in genere*. Badania te dotyczyły ofiar, nie tyle przestępstw pospolicznych, ile dyskryminacji przejawiającej się tak w zachowaniach dostrzegalnych dla obserwatora, jak i w nieuświadomionych często założeniach i przekonaniach sędziów, adwokatów czy zwykłych ludzi pozostających w kręgu działania wymiaru sprawiedliwości, które można określić mianem uprzedzeń. W istocie jednak artykuł podejmuje problem metod badawczych. CRT jest tylko tłem do ich omówienia i egemplifikacją zastosowania tych metod. Właśnie interpretacyjna analiza fenomenologiczna pozwoliłaby w obszarze zainteresowań *Critical Race Theory* prowadzić badania najlepiej odpowiadające celom tego nurtu, który zostanie w dalszym tekście zarysowany.

W pierwszej części artykułu przedstawione zostaną ogólne uwagi dotyczące badań jakościowych w naukach społecznych, także w kryminologii, następnie omówiony zostanie model badań jakościowych IPA. W drugiej części uwagę poświęcono ogólnej charakterystyce badań w CRT. Artykuł kończy podsumowanie, w którym zawarto przykłady problemów, których badania warto przeprowadzić z wykorzystaniem IPA.

2. Interpretacyjna Analiza Fenomenologiczna

Na gruncie nauk społecznych współcześnie dostrzega się szeroki wachlarz możliwości związanych z podejściem jakościowym do badań. Dotyczy to także kryminologii oraz wiktymologii, mimo że odniesień do tego typu badań w klasycznych dogmatykach jest niewiele lub są marginalne. Wciąż w naukach prawnych, przynajmniej w Polsce, widoczny jest swoisty efekt „czystej teorii prawa” i skutki tego modelu pozytywizmu prawniczego, w którym nie tylko wyraźnie oddziela się sferę *sollen* – będącą przedmiotem szczegółowych nauk o prawie obowiązującym, od *sein* (co skądinąd jest metodologicznie uzasadnione). Sferę tworzenia i działania prawa marginalizuje się lub pozostawia innym naukom (bez wzajemnej komunikacji)¹, choć to właśnie badanie tego, jak regulacje prawne *są doświadczane* przez zwykłych ludzi, mogłoby uczynić prawo lepszym, tzn. bardziej sprawiedliwym i skuteczniejszym w odczuciu adresatów².

1 Por. B. Brożek, J. Stelmach, *Metody prawnicze. Logika - analiza - argumentacja - hermeneutyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2006; K. Nizioł, M. Peno, *Ekonomiczna analiza prawa publicznego – problemy, konteksty, zastosowania*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019. Widać to zwłaszcza w naukach o prawie procesowym – administracyjnym, cywilnym czy karnym.

2 Od poczucia sprawiedliwości – przeżycia indywidualnego nie sposób abstrahować w prawie karnym *in genere*. Jak pisze L. Gardocki: „Zaspokajanie poczucia sprawiedliwości osoby pokrzywdzonej przestępstwem, a także rodziny ofiary i jej grupy społecznej, przez ukaranie sprawcy leży u genezy prawa karnego”, L. Gardocki, *Prawo karne*, C.H. Beck, Warszawa 2019, s. 8.

Badaniami jakościowe udostępniają badaczowi indywidualne doświadczenia, pozwalające na „przyswojenie (lub nie) kierowanego w ich ramach przekazu”³. Poznanie rzeczywistości jest warunkiem zdobycia wiedzy naukowej. Rezygnowanie z odpowiedzi na pytanie „dlaczego” i poprzestanie na badaniu ilościowym (na standardowym opisie „jak jest”) wydaje się ograniczać perspektywę poznawczą⁴. Rzecz jasna, wybór modelu metodologicznego uzależniony jest od podjętych problemów badawczych.

Istnieją dwa podstawowe modele organizujące czynności badawcze, odpowiadające dwóm strategiom badawczym. Strategia indukcyjna nakazuje przeprowadzenie badań empirycznych i sformułowanie twierdzeń ogólnych (teorii) na podstawie zbieranych danych. Druga strategia zakłada formułowanie hipotez, a następnie przeprowadzenie procedury dedukcyjnej, w której konfrontuje się hipotezy z doświadczeniem (metoda hipotetyczno-dedukcyjna)⁵. W metodologii ilościowej zakłada się model procedury badawczej polegającej na testowaniu teorii poprzez wyprowadzanie z nich hipotez weryfikowalnych w praktyce (eksperyment, obserwacja). Procedura zmierza do falsyfikacji teorii, poprzez eliminowanie twierdzeń nieprawdziwych. Badania te są skupione na związkach przyczynowo-skutkowych, natomiast w modelu jakościowym – na jakości doświadczenia⁶.

Strategia pierwsza wpisuje się w model metodologiczny indukcyjny, wykorzystywany w naukach społecznych przede wszystkim w badaniach jakościowych⁷. Indukcjonizm głosi, że jedynym źródłem wiedzy jest doświadczenie. Istnieją poważne trudności w formułowaniu ogólnych teorii, lecz wąskie uogólnienia stanowią niepodważalnie wartościową wiedzę⁸. Analiza indukcyjna za fundament wiedzy uznaje zaś dane zebrane w doświadczeniu⁹, wyprowadzanie wniosków ogólnych z jednostkowych przesłanek.

Jak zauważono wcześniej, metoda indukcyjna znajduje szczególne miejsce w badaniach jakościowych. W naukach społecznych stosowane są dwa rodzaje badań. Badania ilościowe zakładają istnienie obiektywnego świata. Bada się „tylko poddające się pomiarowi obiekty, poszukuje między nimi zależności przyczynowo-skutkowej, aby odkrywszy je, móc wywierać skuteczniejszy wpływ na rzeczywistość społeczną”¹⁰. Z kolei metody jakościowe odwołują się do postawy badawczej uznającej subiektywny charakter wiedzy i poznania. Posługując się metodami jakościowym, badacz „może docierać bardziej „w głąb” badanego zjawiska, a także poszerzyć perspektywę jego oglądalności (kontekst)”¹¹. Badania jakościowe (analiza danych jakościowych) jest procesem przekształcania surowych danych jakościowych – tekstów – w tekst w postaci teorii. Tekstem jest nie tylko to, co wypowiedziane czy zapisane (książka, wywiad), ale również to, co można zaobserwować czy usłyszeć (np. notatki z terenu obserwacji)¹². Na podstawie analizy danych – surowych tekstów formułuje się teorię. W procesie analizy uwzględnia się interpretację danego zjawiska. Bierze się przy tym pod uwagę zarówno interpretację uczestnika badania, jak i prowadzącego badania¹³.

W badaniach jakościowych uwaga ogniskuje się przede wszystkim na znaczeniu nadanym pewnym zdarzeniom, na przykład na tym, jak jednostki doświadczają zdarzeń, w jaki sposób interpretują świat, jaki sens nadają rozmaitym zjawiskom. W rezultacie celem badań jakościowych jest pozyskanie bogatych opisowych

3 D. Urbaniak-Zając, *Rzeczywistość pedagogiczna a sposoby jej poznawania – perspektywa interpretacyjna*, [w:] K. Rubacha (red.), *Konceptualizacja przedmiotu badań pedagogiki*, Oficyna Impuls, Kraków 2008, s. 191.

4 L. Presser, *The narratives of offenders*, „Theoretical Criminology” 2009, t. 13(2), s. 323-339.

5 B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*, WAM, Kraków 2004, s. 688; H. Rudomska, *Analiza jakościowa zachowań prawidłowych i nieprawidłowych uczniów głuchoniewidomych na tle edukacji rodzinnej i instytucjonalnej – rozwiązania metodologiczne*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2014, nr 18, s. 171-194.

6 Ibidem.

7 M.B. Miles, A.M. Huberman, *Analiza danych jakościowych*, Trans Humana, Białystok. 2000, s. 133.

8 Zob. L. Morawski, *Co może dać nauce prawa postmodernizm?*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2001, s. 25-34; 43 i n.

9 B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny...*, op.cit., s. 692.

10 T. Pilch, T. Bauman, *Zarys badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 268.

11 Ibidem, s. 268.

12 K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 259.

13 I. Pietkiewicz, J.A. Smith, *Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii*, „Czasopismo Psychologiczne” 2012, t. 18, nr 2, s. 363.

sprawozdań dotyczących przedmiotu badań. Z reguły surowe dane zbiera się w warunkach naturalnych dla badanego, w szpitalu, w domu czy w zakładzie karnym¹⁴.

Z punktu widzenia przydatności w badaniach prowadzonych w obszarze przestępczości podejście jakościowe należy ocenić wysoko. Gdy osoba zgłasza się do ośrodka pomocy ofiarom przestępstw, czując się pokrzywdzona szczególnie dotkliwym atakiem ze strony partnera, nie musi to oznaczać, że każde zdarzenie czy zachowanie partnera, które w świetle prawa jest przestępstwem, a w ocenie badacza jest nieakceptowane, będzie tak odbierane przez ofiarę. Jej punkt widzenia może być zasadniczo odmienny. Aby dotrzeć do istoty problemu należy podjąć próbę zrozumienia i wyjaśnienia, dlaczego przyjmuje ona taki lub inny punkt widzenia, i czemu sam badacz nadaje tym zdarzeniom taki, a nie inny sens. To właśnie badania jakościowe, a zwłaszcza IPA, pozwalają dotrzeć do wiernego obrazu badanego świata (i świata, w którym badany żyje).

W opracowaniach dotyczących badań jakościowych oraz ich metodologii wskazuje się na istnienie kilku podejść metodologicznych, a są to analiza dyskursu, badania uczestniczące, teoria ugruntowana oraz fenomenologia, a także psychologia narracyjna¹⁵. Z wymienionych powyżej modeli wynikają pewne wskazania dotyczące sposobu prowadzenia badań¹⁶.

Interesującą ramą teoretyczną jest interpretacyjna analiza fenomenologiczna. Jest to podejście metodologiczne w badaniach jakościowych, w którym łączy się fenomenologię, hermeneutykę oraz ideografię¹⁷. Zainteresowanie IPA w odniesieniu do niniejszego opracowania wynika z tego, że podejście to zakłada pogłębianie analizy pojedynczego przypadku i rozpoznawanie indywidualnych perspektyw osób badanych, z uwzględnieniem unikalnego kontekstu, sytuacji, okoliczności. Dopiero na tej bazie formułuje się twierdzenia ogólne. Z punktu widzenia celów badań istotne jest zaś to, że „człowiek przeżywając, doświadczając, interpretuje dziejące się zdarzenia jako określone historie. Umożliwia mu to jego własne rozumienie toczących się wokół niego zdarzeń, w tym również tych, które związane są z jego własnym działaniem”¹⁸.

Konsekwencją syntezy fenomenologii i hermeneutyki jest to metoda z jednej strony deskryptywna, a z drugiej – interpretacyjna, ponieważ każdy opisany fenomen podlega interpretacji¹⁹.

Prima facie słowo „fenomenologia” ma ustalone jedno znaczenie. Używa się go bowiem na oznaczenie kierunku filozoficznego zainicjowanego przez E. Husserla na początku XX wieku, i rozwijanego zwłaszcza w ośrodkach badawczych w Getyndze i Monachium, promieniującego (szczególnie po II wojnie światowej) na zachód (Francja), jak i na wschód od swego intelektualnego centrum²⁰. Reprezentantami tego kierunku są choćby N. Hartmann, M. Scheler, E. Stein czy R. Ingarden. Takie pojmowanie fenomenologii bywa kontestowane. Istnieje stanowisko, że „pojęcie «fenomenologii» nie nadaje się do specyfikującego wyodrębnienia, różnego od innych, nurtu filozoficznego”²¹. Jest to pobudzająca do refleksji konstatacja – fenomenologia jako metoda ma wiele odniesień i zastosowań, do których niewątpliwie należy IPA.

Jako kierunek filozoficzny, fenomenologia postulowała „powrót do rzeczy”, a zatem do uzyskania bezpośredniego doświadczenia tego, co dane, a w czym przejawiają się przedmioty, takie jak wytwory kultury, wartości, ale i idee, umożliwiające poznanie. Główny postulat metodologiczny w obszarze poznania to redukcja

14 H. Rudomska, *Analiza jakościowa...*, op.cit., s. 171–194; K. Rubacha, *Metodologia badań...*, op.cit., s. 259.

15 Zob. ibidem, s. 12 i n.; J.A. Smith, *Reflecting on the development of interpretative phenomenological analysis and its contribution to qualitative research in psychology*, „Qualitative Research in Psychology” 2004, nr 1, s. 39-54; J.A. Smith, *Qualitative Psychology: A Practical Guide To Research Methods*, SAGE, London 2008; C. Willig, *Introducing Qualitative Research in Psychology*, Open University Press, Maidenhead 2008; S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 2011.

16 I. Pietkiewicz, J. A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit., s. 362-263.

17 Na temat relacji między fenomenologią a filozofią analityczną por. m. in. A. Durfee (red.), *Analytic Philosophy and Phenomenology*, Martinus Nijhoff, The Hague 1976.

18 M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002. s. 60.

19 I. Pietkiewicz, J.A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit., s. 364.

20 Zob. E. Husserl, *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii. Księga pierwsza*, tłum. D. Gierulanka, PWN, Warszawa 1975; M. Waligóra, *Wstęp do fenomenologii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2013, s. 21 i n.

21 S. Judycki, *Co to jest fenomenologia?*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1993, nr 1, s. 25.

fenomenologiczna, czyli postulat „zawieszenia” – naturalnego przekonania o istnieniu świata realnego w celu dotarcia do *eidos*, czyli istoty rzeczy. Oznacza to także dotarcie do czystej świadomości, zaś jej analiza i opis przeżyć („aktów intencjonalnych”) ma być zasadniczym zdaniem filozofii. Fenomenolodzy przeciwstawiali jednak tak rozumiany opis „wyjaśnieniu, jako procedurze funkcjonującej w naukach przyrodniczych”, jako że „opis fenomenologiczny powinien językowo reprezentować jakościową wieloaspektowość świata”²².

Według E. Husserla dokładność poznania przedmiotu będącego obiektem naszego zainteresowania „można osiągnąć realizując postulat tzw. teoretycznie niezaangażowanego opisu. Warunkiem wstępnym takiego opisu jest staranne przyjrzenie się brany pod uwagę przedmiotom. Idea niezaangażowanego teoretycznie opisu zawiera przynajmniej trzy zasadnicze elementy: (1) zajęcie postawy obiektywistycznej, tzn. koncentrującej się wyłącznie na badanym przedmiocie; (2) uwolnienie się (przez włączenie, wzięcie w nawias, redukcję czy też epocze) od wszelkiej wiedzy pochodzącej z zastanych teorii naukowych i filozoficznych; (3) wyłączenie przekonań pochodzących z odziedziczonej tradycji”²³.

W rezultacie zastosowania postulowanych przez fenomenologię metod (redukcję ejdetyczną), fenomenolog uzyskuje dostęp do świata i opis rzeczywistości, w której żyjemy na co dzień, do działań, zachowań praktycznych, do przestrzeni, świata kręgów kulturowych. Jest to, jak pisał E. Husserl, „świat życia” (*Lebenswelt*)²⁴. „Wzięcie w nawias” wstępnych założeń ma pozwolić, by zjawiska „mówiły” same za siebie. Badania fenomenologiczne skupiają się na tym, jak ludzie postrzegają i w jaki sposób mówią o obiektach lub zdarzeniach²⁵.

Fenomenologia jako metoda redukcji ejdetycznej zajmuje się tym, jak rzeczy przejawiają się w doświadczeniu jednostek, poprzez określenie tego, co czyni dane zjawisko albo doświadczenie unikalnym. W związku z tym, celem IPA jest analiza tego, w jaki sposób ludzie nadają sens swoim doświadczeniom.

Drugi element IPA odwołuje się do hermeneutyki. IPA jest określana „w kategoriach podwójnej hermeneutyki albo podwójnego procesu interpretacyjnego”²⁶.

Hermeneutyka (z greckiego sztuka objaśniania, interpretacji) może być pojmowana jako teoria interpretacji tekstu albo jako filozofia bytu. Dla badaczy IPA będzie to także droga do tego, by zrozumieć czyjs schemat myślenia. Za twórcę hermeneutyki jako uniwersalnej teorii rozumienia wszelkich tekstów uchodzi F. Schleiermacher, profesor uniwersytetu w Halle. Celem interpretacji dla hermeneutów jest wyjaśnienie znaczenia tekstu. Interpretacja ma charakter twórczy. Nie jest wyłącznie odtworzeniem tego, co miał na myśli autor danego tekstu. Stąd też rozumienie tekstu nie jest nigdy w pełni określone, bowiem brak jest jednoznacznych reguł wyznaczających jeden dobry rezultat interpretacji. Jednocześnie interpretacja nie może być całkowicie dowolna. Nie każda interpretacja zasługuje na miano poprawnej. F. Schleiermacher poszukiwał ogólnych kanonów interpretacji mających zapewnić jej poprawność²⁷. W każdym wypadku jednak interpretacja w hermeneutyce pozostaje indywidualna, wyznaczana przez odniesienie tekstu do interpretatora. Proces rozumienia przybiera postać tzw. koła hermeneutycznego, dokonując się w drodze kolejnych przybliżeń i korekt. Rozpoczynając od pobieżnego odczytania całości, dokonuje się interpretacji szczegółowej. Punktem wyjścia jest przypisanie pewnego sensu całości, a na tym tle dopiero przypisywanie

22 Ibidem, s. 28-32; M. Waligóra, *Wstęp...*, op.cit., s. 16 i n.; I. Pietkiewicz, J.A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit., s. 362-364.

23 Cyt. i tł. za S. Judycki, *Co to jest...*, op.cit., s. 28.

24 Do koncepcji światów życia nawiązywał wprost Jurgen Habermas. Warto odnieść myśl Habermasa do podejścia IPA, w którym właśnie naturalność komunikacji i dążenie do zrozumienia jest kluczowe: „Sytuacja stanowi wyróżniony ze względu na pewien temat wyvinek świata życia; temat pojawia się w związku z interesami i celami jednego (przynajmniej) uczestnika; zakreśla on sferę istotności składników sytuacji po to, by urzeczywistnić swe każdorazowe cele. Zinterpretowana sytuacja działania zakreśla tematycznie przestrzeń alternatyw działania, to znaczy warunków i środków przeprowadzania planów. Do sytuacji przynależy wszystko, co daje się odczuć jako ograniczenie odpowiednich inicjatyw działania [...] Świat życia jawi się jako stanowiący horyzont kontekst procesów porozumiewania się, który ogranicza sytuacje działania i dlatego nie poddaje się tematykacji [...]. Świat życia obecny jest w trybie oczywistości”. J. Habermas, *Pojęcie działania komunikacyjnego*, tłum. A. M. Kaniowski, „Kultura i Społeczeństwo” 1986, t. XXX, nr 3, s. 33.

25 S. Judycki, *Co to jest...*, op.cit., s. 28-32; M. Waligóra, *Wstęp...*, op.cit., s. 72 i n.

26 I. Pietkiewicz, J.A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit., s. 364.

27 R. Penkała, *Friedrich Schleiermacher*, <https://www.biografie-niemieckie.pl/friedrich-schleiermacher> [dostęp: 31.12.2020].

sensu określonym fragmentom tej całości. Przy czym zakłada się, że rozumienie ma zawsze charakter historyczny. Sytuacja, w której znajduje się interpretator współwyznacza rozumienie i rezultat, jakim jest zrozumienie tekstu. Rozumienie ma jednocześnie charakter aplikacyjny – tekst jest odnoszony do konkretnej sytuacji. Podmiot interpretujący rozumie tekst przez tradycje, która go ukształtowała, a zarazem przez sytuację czy problem, który chce rozwiązać (pytanie, na które szuka odpowiedzi)²⁸.

W aspekcie ontologicznym hermeneutyka przyjmuje (za M. Heideggerem), że nie sposób oddzielić świata od języka, który nie tylko opisuje świat, ale i jest sposobem bycia. Świat powstaje dopiero w procesie rozumienia²⁹.

Proces analityczny w IPA przebiega w ten sposób, że najpierw to badany nadaje sens zjawiskom w swoim świecie (człowiek jest istotą „samointerpretującą się”), po czym badacz dekoduje to znaczenie, próbując zrozumieć, czym jest doświadczenie (przedmiot lub zdarzenie) badanych³⁰. W ten sposób badacz nadaje znaczenie interpretacjom przypisywanym badanym³¹. Badacze IPA starają się wniknąć głębiej w doświadczenie badanych, ustalając nawet i to, czy osoba badana jest do końca świadoma całości doświadczenia, czy nie. Ważnym aspektem badań IPA jest więc analiza tego „w jaki sposób ludzie nadają sens swoim doświadczeniom”³².

Przeciwstawianie rozmaitych narracji jest osobnym problemem, także wartym omówienia. Nie jest oczywiste zdanie, że „ludzie, którzy zabijają innych są świadomi, że postępują źle”. A. Breivik czy A. Eichmann nie postrzegali siebie jako pospolitych morderców, tak jak nie każdy dostrzeże zło w głoszeniu nazistowskich haseł – prawicowy aktywista opowiadając o manifestacji widzi siebie jako obrońcę wiary i sprawy narodowej, mając doktrynalne zaplecze, będzie mówił o *statoetico* i walce z cywilizacją śmierci, a refleksyjny obserwator opowie o trudnych zdarzeniach w stolicy europejskiego państwa³³.

W procesie badawczym zgodnym z ramami wyznaczanymi przez IPA uwzględnia się szczególną rolę każdej narracji badanego, z uznaniem perspektywy przyjmowanej przez badanego, więc najlepiej narracji w pierwszej osobie. Wnikliwość i koncentracja na osobach badanych i ich opowieściach (narracjach) wymusza ograniczenie prób badawczych, które z konieczności nie mogą być zbyt duże. W rezultacie metodą zalecaną i stosowaną przez badaczy IPA jest wywiad częściowo ustrukturuowany, przeprowadzany przez badacza w bezpośrednim kontakcie z badanym, w naturalnych warunkach sprzyjających otwartej konwersacji³⁴.

IPA stanowi odpowiedni model badawczy, by podjąć (na przykład) problem tego: jak odczuwa się niesprawiedliwość; jak ofiary (lub sprawcy) doświadczają spotkania z wymiarem sprawiedliwości; jak przeżywa się fakt bycia ukaranym lub pociągniętym do odpowiedzialności; co to znaczy dla sprawcy być mordercą.

3. Kilka uwag o *Critical Race Theory*

Wszystkie powyższe uwagi łączy spostrzeżenie, że badania oparte na zbieraniu danych poprzez spisywanie opowieści czy narracji mogą być niezwykle przydatnym narzędziem prawoznawstwa jako takiego i polityki prawa. Fabuła opowieści pozwala odpowiedzieć na pytanie: „dlaczego”, wychodząc poza standardowy

28 J. Stelmach, *Co to jest hermeneutyka?*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1989, s. 6-14; A. Mróz, *Analiza hermeneutyczna narracji autobiograficznych w badaniach noetycznego poziomu rozwoju człowieka*, „Rocznik Lubuski – Badania Jakościowe. W Poszukiwaniu Dróg i Inspiracji” 2015, t. 41, cz. 1, s. 107-109; M. Freeman, *Hermeneutics*, [w:] L.M. Given (red.), *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods*, SAGE, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore 2008, s. 385-388.

29 M. Januszkiewicz, *Rozumienie jako powracanie do bycia autentycznego. Martin Heidegger i literatura*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 2016, nr 1(2), s. 70-80; M. Heidegger, *Bycie i czas*, Znak, Warszawa 1994, s. 271.

30 C. Taylor, *Philosophical Papers 1: Human Agency and Language*, CUP, Cambridge 1985, s. 45-76.

31 J.A. Smith, M. Osborn, *Interpretative phenomenological analysis*, [w:] J.A. Smith (red.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods*, London 2008, s. 53-80.

32 I. Pietkiewicz, J. A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit, s. 361-369.

33 Por. N. Christie, *Dogodna ilość przestępstw*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004.

34 I. Pietkiewicz, J. A. Smith, *Praktyczny przewodnik...*, op.cit., 361-369.

opis tego „w jaki sposób”³⁵. Na tak postawione pytanie odpowiada się dzięki szczególnym procedurom zbierania danych – autobiografii czy narracji. To zaś jak ofiary czy przestępcy konstruują świat i to, jakie znaczenie nadają określonym wydarzeniom jest niebłahe – chociażby dla odpowiedzi na pytanie o sens kary, jej uzasadnienie i celowość, o metody przeciwdziałania złu i kształtowania polityki prawa³⁶.

Critical Race Theory wywodzi się z XX wiecznego ruchu lewicowego w amerykańskiej myśli prawniczej. Nurt odwołuje się do założeń realizmu prawniczego, nakazujących badanie realnego prawa jako prawa rzeczywiście funkcjonującego – prawa w działaniu sędziów i urzędników. Skądinąd, jest to nurt odległy od dominujących poglądów na prawo i prawoznawstwo w Polsce, choć – jak się wydaje – warto do współcześnie sięgnąć do jego idei.

Ruch krytyki rasizmu w prawie można wpisać w szerszą ramę studiów krytycznych nad prawem – dodawał on do badań prawa kwestie ideologiczne oraz programowo ujawniał pustkę aksjologiczną czy brak drugiego, głębszego dna prawa. Podnosi on, że sądy jedynie wtórnie uzasadniają swoje decyzje, odwołując się do prawa, pojęć czy koncepcji prawniczych, mających zresztą bardzo mało wspólnego z rzeczywistością społeczną rozpatrywaną z punktu widzenia przeciętnego obywatela.

Szczególnie wyraźny jest atak na wizję prawa z centralnymi dla niej pojęciami praw podmiotowych, równości czy sprawiedliwości, które w dużym stopniu kształtowały nowoczesny sposób postrzegania państwa, społeczeństwa i prawa oraz relacji między tymi trzema elementami – jako fikcyjnych. Realizacja takiej wizji prawa nie pomogła ułożyć w spójną całość takich elementów, jak władza, partykularne jednostkowe interesy i uprzedzenia, czy poglądy na świat, fakt determinowania pozycji społecznej przez klasę, płeć, rasę. Twórcy nurtu pytają, jak wobec tego uwolnić się od podejrzania, że każda próba zgeneralizowania ustaleń czy pojęć podejmowana przez podmioty zamknięte w swoich własnych intelektualnych i aksjologicznych granicach, nie jest narzucaniem innym własnych partykularnych rozstrzygnięć czy przekonań.

Jednocześnie nurt krytyki wobec rasizmu dążył do tworzenia naukowej teorii prawa, opartej na empirycznych badaniach, dalekiej od metod pojęciowych (jursprudence pojęciowa) towarzyszących kształtowaniu się głównego nurtu pozytywistycznego prawoznawstwa. W badaniach tych manifestowała się rola metod jakościowych w naukach społecznych.

W opinii zwolenników nurtu osobiste narracje mają stanowić najlepszy sposób przeciwstawienia się jakoby wolnej od wartości i emocji, pozornie obiektywnej nauce prawa głównego nurtu. Koncepcjami i pojęciami prawniczymi, być może działającymi poprawnie na poziomie deklaracji, nie sposób scharakteryzować życia realnych ludzi, którzy doświadczyli w sposób niezасłużony wszystkich negatywnych skutków funkcjonowania kategorii rasy w społeczeństwie. Bierność lub nawet przyzwolenie państwa oraz „bezprawie prawa”, które powinno właśnie tym negatywnym zjawiskom przeciwdziałać, zostaje ujawniona w tych nierzadko dramatycznych narracjach. CRT bada wszelkie przejawy dyskryminacji i swego rodzaju aksjologicznego i intelektualnego totalitaryzmu.

Krytyczna teoria rasowa jako prąd naukowy w prawoznawstwie, zwraca uwagę na rolę, jakie opowiadania (narracje) mogą odgrywać nie tylko w procesie prawnym (jako źródło służące ustalaniu faktów przez sąd), ale i w nauce prawa. Narracjami są teksty, które mają wyraźnie zaznaczony początek, w historycznym czasie, po czym następuje opis rozwoju pewnych zdarzeń w jakiś sposób z sobą powiązanych. Z kolei opowieść ma wyraźnie zaznaczony koniec³⁷. Szczególną cechą narracji jest „niezbywalność doświadczenia, pozwalającego na przyswojenie (lub nie) kierowanego w ich ramach przekazu [...]”. Pozwala, by „próbować rekonstruować doświadczenia uczestniczących osób (bez ograniczania ich do doświadczeń uświadamianych)”³⁸.

Narracja jest tu materiałem badań jakościowych, za którymi stoi założenie, że „każde poznanie nie jest bezpośrednim odwzorowaniem fragmentu rzeczywistości, lecz jego interpretacją, określonym, ujęciem,

35 Ibidem.

36 Por. P.L. Berger, T. Luckman, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Anchor Books, New York 1966.

37 K. T. Konecki, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa 2000, s. 180.

38 D. Urbaniak-Zając, *Rzeczywistość pedagogiczna...*, op.cit., s. 193.

przesłaniającym jednocześnie inne możliwe ujęcia³⁹. Istnieją rozmaite modele prowadzenia badań jakościowych, nie to jednak jest kluczowe, lecz ich wyjaśniający rzeczywistość potencjał⁴⁰.

Tworzenie opowieści, nierzadko bardzo osobistych, jest jedną z kluczowych form stosowanych przez krytyczną jurysprudencję amerykańską, zwłaszcza z kręgu nurtu krytycznej teorii rasowej. Tworzenie takich opowieści, pisanych nierzadko z perspektywy pierwszej osoby (tj. w tekstach krytycznych autorzy mówią, jak gdyby o swoich losach, używając – naturalnie angielskiej – formy „I”) stanowi charakterystyczny element ich prac⁴¹. Niekiedy jest to tylko element uzupełniający niemal klasyczne pod względem metody i metodologii prace prawnicze, a służy przywracaniu głosu tym grupom, które nie mogły prowadzić badań lub co nawet wypowiadać się w sprawach prawnych związanych z ich pozycją. Jest to więc metoda ułatwiająca zrozumienie przyczyn i samego problemu (dyskryminacji, wiktymizacji).

Symptomatyczny dla tego nurtu krytycznej jurysprudencji jest fragment pracy M. Matsudy, dotyczącej mowy nienawiści (*hate speech*) i dotyczących jej regulacji prawnych, w której przytacza swoją historię, starając się zrozumieć doświadczenia badanych:

Będąc dzieckiem, słyszałam szereg ostrzeżeń od rodziców [dotyczących azjatyckiego pochodzenia]. Moi rodzice, zwykli, pokojowi i pracowici ludzie, mówili mi to w sposób niezwykle poważny, jakby mówili o śmiertelnym niebezpieczeństwie. W ich tonie słyhać było, że świat jest pełen niebezpieczeństw, gróźb i przemocy i nic nie można było poradzić [rozstrzelenie–M.P.]. Ludzie o takich cechach i wyglądzie jak ja, stawali się regularnie ofiarami przemocy powodowanej propagandą-ideologią⁴².

Opowieść w dalszym rozwinięciu, stanowi wyraz (skądinąd negatywnej) oceny obowiązującego wówczas stanu prawnego oraz orzecznictwa sądów amerykańskich, a także krytykę bezradności doktryny prawniczej.

Specyficzną metodą, stosowaną przez zwolenników wspomnianego nurtu krytycznego w badaniach nad prawem, jest także metoda *correctivestories*, czyli historii naprawczych, mających nadać podmiotowość badanym i ukazać ich doświadczenia w możliwie realny, autentyczny sposób.

Warto podkreślić, że nie tylko CRT sięgała do metod jakościowych. Badania i prace poświęcone opowieściom sprawców przestępstw są udziałem kryminologii od wielu lat. Zwłaszcza opracowania naukowe utrzymane w nurcie biograficznym (*life story*) stanowią istotne źródło wiedzy o zjawiskach prawnych i społecznym działaniu prawa. Badania jakościowe w dziedzinie przestępczości, odwołujące się do materiału jakim są opowieści czy narracje sprawców – przestępców (choć kategoria przestępcy jest nieoczywista) zostały, niejako pioniersko, wdrożone przez C.R. Shawa⁴³. Kluczową w tym zakresie pracą, poświęconą zachowaniom przestępczym, była książka pt. *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*⁴⁴, w której Shaw dokonuje analiz socjologicznych i kryminologicznych przestępczości pospolitej, a której osi są autobiografie młodych przestępców, koncentrujące się na ich doświadczeniach, postawach, celach i wartościach. Opracowania Shawa (i jego kontynuatorów) dały asumpt do rozwoju prac badawczych zmierzających do wyjaśniania

39 Ibidem, s. 191.

40 Zob. szerzej: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, PWN, Warszawa 2009, s. 23.

41 Zob. R. Delgado, J. Stefancic, *Critical Race Theory. An Introduction*, New York University Press, New York 2012, s. 1–18; K.K. Russell, *Critical race theory and social justice*, [w:] B.A. Arrigo (red.), *Social Justice, Criminal Justice. The Maturation of Critical Theory in Law, Crime, and Deviance*, Wadsworth, Scarborough 1999, s. 176–184; M. Peno, *Critical race theory jako nurt amerykańskiej filozofii prawa*, „Acta Iuris Stetinensis” 2017, nr 1 (17), s. 59-76.

42 M. Matsuda, *Public response to racist hate speech: Considering the victim's story*, [w:] M. Matsuda, C. Lawrence, R. Delgado, K. Crenshaw (red.), *Words that Wound. Critical Race Theory, Assaultive Speech, and The First Amendment*, Westview Press, Boulder, Col. 1993, s. 17.

43 K. Hayward, Maruna S., Mooney J. (red.), *Fifty Key Thinkers in Criminology*, Routledge, Londyn–Nowy York 2010.

44 C. Shaw, *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*, University Press, Chicago 1966.

indywidualnych i społecznych mechanizmów rządzących przestępczością⁴⁵. IPA w znacznym stopniu nadaje się jako odpowiednie narzędzie do kontynuowania i pogłębiania badań tego rodzaju.

4. Podsumowanie

Zastosowanie w badaniach strategii IPA

pozwała na podejmowanie problemów mało znanych, które badacz bardziej przeczuwa, niż o nich wie, a taka sytuacja uniemożliwia stawianie precyzyjnych hipotez, nie można, bowiem ich formułować, jeżeli badane zagadnienie jest mało znane. Podejście jakościowe zmusza badacza do rezygnacji z hipotez badawczych i zakłada swoistą bezzałożeniowość w poznawaniu natury interesującego go zjawiska⁴⁶.

IPA stanowi ramę teoretyczną niezwykle przydatną w badaniach kryminologicznych. Planując prace badawcze warto rozważyć wybór tego właśnie podejścia. Za wyborem tej metodologii przemawia co najmniej pięć zasadniczych względów.

- 1) Gdy problem badawczy stanowi temat wielu dyskusji, jest żywo komentowany, staje się doświadczeniem wielu osób znajdujących się nierzadko w szczególnej sytuacji życiowej. Jakościowa analiza i ocena problematyki daje mocne podstawy, do poszerzenia wiedzy na temat indywidualnych doświadczeń sprawców i ofiar. Badania jakościowe są ukierunkowane na jednostkę, na jednostkowe zrozumienie i wyjaśnienie zjawiska.
- 2) Aby dotrzeć w głąb badanej problematyki, na przykład relacji sprawca – ofiara albo stopnia świadomości prawnej, by odkryć sumę jednostkowych doświadczeń nie tylko możliwe, ale i konieczne jest aplikowanie badań jakościowych.
- 3) Ze względu na fakt, że większość problemów badawczych dotyczy sfer w gruncie rzeczy osobistych, nierzadko trudnych, specyficznych osób, konieczne wydaje się zastosowanie metod i technik badawczych, które pozwolą na nawiązanie bezpośredniego kontaktu z badanymi. Dostrzeżenie w sprawcy czy ofercie realnego człowieka, z jego bagażem emocji, trosk, poprzez nawiązanie personalnego kontaktu, otwiera z kolei możliwość uzyskania informacji dotyczącej bardzo osobistych kwestii, a zwłaszcza poddanie analizie kontekstu – języka, parajęzyka i okoliczności pozajęzykowych (czyli tego, co można zaobserwować, usłyszeć od badanych, co stanowi przetworzoną przez nich wersję zdarzeń). Jest to jednym z kluczowych elementów w analizie relacji międzyludzkich, w ocenie świadomości prawnej itd.⁴⁷;
- 4) Gdy zastosowanie ilościowych narzędzi badawczych jest niecelowe w kontekście podjętych badań z uwagi na różnorodność i rozmiar odpowiedzi, przeżyć i emocji osób badanych.
- 5) Gdy relacje czy doświadczenia są trudne do zmierzenia, zwłaszcza, gdy ocena uzależniona jest od wielu czynników niemierzalnych (emocje, przeżycia, indywidualne – subiektywne doświadczenia, perspektywa na przestępstwo itd.)⁴⁸.

Interpretacyjna analiza fenomenologiczna stanowi interesującą ramę teoretyczną badań nad przestępczością, z której warto korzystać dążąc do pogłębienia wiedzy o światach życia – o światach, w których żyją zwykli ludzie, sprawcy i ofiary przestępstw. Jest to podejście badawcze pozwalające eksplorować indywidualne doświadczenia i przeżycia w otwartej rozmowie z osobami badanymi, oraz dotknąć istoty badanych problemów.

⁴⁵ Ów nurt „kryminologii narratywnej” obejmuje także polskie opracowanie z lat 30., w tym z zwłaszcza prace Urke-Nachalnika (np. Urle-Nachalnik. *Życiorys własny przestępcy*, Warszawa 1930). W propagowanie tego nurtu miał być zaangażowany Florian Znaniński. Szerzej: R. Szczepaniak, *Zastosowanie techniki wywiadu narracyjnego w badaniach więźniów*, „Resocjalizacja Polska” 2012, nr 3, s. 91.

⁴⁶ T. Pilch, T. Bauman, *Zarys badań pedagogicznych...*, op.cit., s. 279–280.

⁴⁷ K. Konarzewski, *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*, WSiP, Warszawa 2000.

⁴⁸ Por. H. Rudomska, *Analiza jakościowa...*, op.cit., s. 172.

Bibliografia

- Berger P.L., Luckman T., *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Anchor Books, New York 1966.
- Brożek B., Stelmach J., *Metody prawnicze. Logika - analiza - argumentacja - hermeneutyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2006.
- Christie N., *Dogodna ilość przestępstw*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004.
- Delgado R., Stefancic J., *Critical Race Theory. An Introduction*, New York University Press, New York 2012.
- Denzin N.K., Lincoln Y.S., *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, PWN, Warszawa 2009, s. 19-57.
- Durfee A. (red.), *Analytic Philosophy and Phenomenology*, Martinus Nijhoff, The Hague 1976.
- Freeman M., *Hermeneutics*, [w:] L.M. Given (red.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, SAGE, Los Angeles–London–New Delhi, Singapore 2008, s. 385-388.
- Gardocki L., *Prawo karne*, C.H. Beck, Warszawa 2019.
- Habermas J., *Pojęcie działania komunikacyjnego*, tłum. A. M. Kaniowski, „Kultura i Społeczeństwo” 1986, t. XXX, nr 3.
- Hayward K., Maruna S., Mooney J. (red.), *Fifty Key Thinkers in Criminology*, Routledge, London–New York 2010.
- Heidegger M., *Bycie i czas*, Znak, Warszawa 1994.
- Husserl E., *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii. Księga pierwsza*, tłum. D. Gierulanka, PWN, Warszawa 1975.
- Januszkiewicz M., *Rozumienie jako powracanie do bycia autentycznego Martin Heidegger i literatura*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 2016, nr 1(2), s. 70-80.
- Judycki St., *Co to jest fenomenologia?*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1993, nr 1, s. 25-38.
- Konarzewski K., *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*, WSiP, Warszawa 2000.
- Konecki K.T., *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa 2000.
- Matsuda M., *Public response to racist hate speech: Considering the victim's story*, [w:] M. Matsuda, C. Lawrence, R. Delgado, K. Crenshaw (red.), *Words that Wound. Critical Race Theory, Assaultive Speech, and The First Amendment*, Westview Press, Boulder, Col. 1993, s. 2320-2381.
- Miles M.B., Huberman A.M., *Analiza danych jakościowych*, Trans Humana, Białystok 2000.
- Morawski L., *Co może dać nauce prawa postmodernizm?*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2001.
- Mróz A., *Analiza hermeneutyczna narracji autobiograficznych w badaniach noctycznego poziomu rozwoju człowieka*, „Rocznik Lubuski – Badania Jakościowe. W Poszukiwaniu Dróg i Inspiracji” 2015, t. 41, cz. 1, s. 107-116.
- Nizioł K., Peno M., *Ekonomiczna analiza prawa publicznego – problemy, konteksty, zastosowania*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 2011.
- Nowak-Dziemianowicz M., *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Peno M., *Critical race theory jako nurt amerykańskiej filozofii prawa*, „Acta Iuris Stetinensis” 2017, nr 1(17), s. 59-76.
- Pietkiewicz I., Smith J.A., *Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii*, „Czasopismo Psychologiczne” 2012, t. 18, nr 2, s. 361-369.
- Pilch T., Bauman T., *Zarys badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Presser L., *The narratives of offenders*, „Theoretical Criminology” 2009, t. 13(2), s. 323-339.
- Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 177-200.

- Rudomska H., *Analiza jakościowa zachowań prawidłowych i nieprawidłowych uczniów głuchoniewidomych na tle edukacji rodzinnej i instytucjonalnej – rozwiązania metodologiczne*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2014, nr 18, s. 171-194.
- Russell K.K., *Critical race theory and social justice*, [w:] B.A. Arrigo (red.), *Social Justice, Criminal Justice. The Maturation of Critical Theory in Law, Crime, and Deviance*, Wadsworth, Scarborough 1999, s. 176-187.
- Shaw C., *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*, University Press, Chicago 1966.
- Smith J.A., *Reflecting on the development of interpretative phenomenological analysis and its contribution to qualitative research in psychology*, „Qualitative Research in Psychology” 2004, nr 1, s. 39-54.
- Smith J.A., Osborn M., *Interpretative phenomenological analysis*, [w:] J.A. Smith (red.), *Qualitative Psychology: A Practical Guide To Research Methods*, SAGE, London 2008, s. 25-52.
- Stelmach J., *Co to jest hermeneutyka?*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1989.
- Szczepanik R., *Zastosowanie techniki wywiadu narracyjnego w badaniach więźniów*, „Resocjalizacja Polska” 2012, nr 3, s. 89-105.
- Szlachta B. (red.), *Słownik społeczny*, WAM, Kraków 2004.
- Taylor C., *Philosophical Papers 1: Human Agency and Language*, CUP, Cambridge 1985, s. 45-76.
- Urbaniak-Zajac D., *Rzeczywistość pedagogiczna a sposoby jej poznawania – perspektywa interpretacyjna*, [w:] K. Rubacha (red.), *Konceptualizacja przedmiotu badań pedagogiki*, Oficyna Impuls, Kraków 2008, s. 185–200.
- Waligóra M., *Wstęp do fenomenologii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” Kraków 2013.
- Willig C., *Introducing Qualitative Research in Psychology*, Open University Press, Maidenhead 2008.

Netografia:

- Penkała R., *Friedrich Schleiermacher*, <https://www.biografie-niemieckie.pl/friedrich-schleiermacher> [dostęp: 31.12.2020].